

XALQ CHOLG'ULARDA DUTORLAR OILASINING TASHKIL TOPISHI

Zokirova Dilobar Rustamjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti Musiqa ta'limi va san'at yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola O'zbekiston xalqining boy madaniy merosi – milliy musiqiy cholg'ularining tarixiy rivojlanishi, estetik ahamiyati va bugungi kundagi o'rni haqida ma'lumot beradi. Milliy cholg'ularning betakror ovozlari, jozibador bezaklari va ijro imkoniyatlari ular nafaqat o'z davrining madaniy boyligi, balki zamonaviy musiqa san'ati va ta'limida ham muhim ahamiyat kasb etayotganini ko'rsatadi.

Maqolada qadimiy zarbli, shovqinli va puflama cholg'ularning kelib chiqishi, tarixiy ahamiyati va ular bilan bog'liq arxeologik topilmalar batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, maqola dutor kabi cholg'ularning o'ziga xosliklari, yasash texnikasi, sozlanishi va ijro uslublarini yoritadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng musiqa ta'limi va ijrochilik sohalarida amalga oshirilgan islohotlar, yosh iste'dodlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati ham maqolada keng ko'lamda muhokama etilgan. Ushbu tadqiqot milliy cholg'ularning amaliy ahamiyatini boyitish va ularning pedagogik hamda ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish yo'lida katta qadamdir.

Kalit so'zlar: Musiqa, cholg'u, dutor, ijro, texnika, imkoniyat, madaniyat.

O'zbek xalqining bebaho boyligi hisoblanmish - milliy musiqiy cholg'ularimiz o'zining betakrorligi, naqsh bezagining jozibadorligi, ovoz tarovatining rang-barangligi va ijro imkoniyatlarining beqiyosligi bilan milliy musiqiy madaniyatimizda alohida o'rin tutadi.

Musiqiy cholg'ular azal-azaldan o'zbek xalqining ma'naviy hayotida muhim ahamiyat kasb etib, kundalik turmush tarzi bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Ular hozirgi kunda ham kishilar dunyoqarashining shakllanishida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ayniqsa, cholg'u ijrochiligi san'ati ajdodlarimiz tomonidan asrlar davomida noyob estetik vosita sifatida shakllanib, nafaqat musiqa ilmida, balki zamonaviy musiqa ijodiyotida ham katta qiziqish uyg'otib kelmoqda.

Uning barcha o'ziga xos xususiyatlari va qirralarini o'rganish esa cholg'u ijrochiligi amaliyotini boyitishga yordam beradi.

Milliy musiqiy sozlarimiz juda qadimiy va boy tarixga ega. Musiqa san'atida dastlabki zarbli (membranofon) cholg'ular eramizdan avvalgi o'n uchinchi ming yillikda paydo bo'lgan. Manbalarda qayd etilishicha, bunday cholg'ular qadimgi mehnat qo'shiqlarining ritmik tuzilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Keyinchalik shovqinli (idiofon) cholg'ular paydo bo'ldi.

Ijrochilar qarsak chalib ritmni takidladilar, shovqinli cholg'ular ta'sirini kuchaytirdilar.

Ijrochi ayollarning chapak zarblari o'ziga hos takrorlanmas go'zal holatni vujudga keltirar edi.

Shu sababli zarbli cholg'ular eng qadimgi cholg'ular turiga kiradi. Ularning kelib chiqishi insonning qadam bosishi, mehnat jarayoni, raqs harakatlari, ov va harbiy yurishlari bilan bog'liq.

Samarqandning Urgut tumani Mo'minobod qishlog'idan topilgan eramizdan besh ming yil avval suyakdan ishlangan va beshta barmoq bilan bosib ijro etiladigan teshikka ega bo'lgan nay qisman saqlangan bo'lib, o'sha davrda bunday tovush ko'lamiga ega bo'lgan cholg'uda qanday kuylar ijro etilganligini tasavvur qilish mumkin. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan va bizgacha to'liq cholg'u sifatida yetib kelmagan bo'sa-da, ilmiy manbalarda tasviri tushirilgan bu cholg'ular paleolit davriga to'g'ri keladi. Shuningdek, ular aynan eng qadimiy insoniyat tarixida ilk musiqa rivojining qay tarzda ekanligidan hamda umummadaniy saviyasidan dalolat beradi.³

Dutorlar oilasi; O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, musiqa madaniyati sohalarida umidli yoshlar o'z izlanishlarini namoyon eta boshladilar. Ko'p asrlik milliy qadriyatlarimiz - ijodkorlar tomonidan turli janrlarda yaratilgan xilma - xil asarlarda tarannum etildi, ayni paytda an'anaviy bastakorlik musiqalariga bo'lgan munosabat ham tubdan ijobiy tarafga o'zgardi.

Yurtimizda musiqa san'atini rivojlantirish, yosh iste'dodlarni qo'llab- quvvatlash va rag'batlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

Musiqa ta'limi tizimida cholg'ularda o'qitish kundan - kun rivojlanib, yangilanib, yanada kengroq imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Buning asosiy omillarini ijrochilik taraqqiyoti, kompozitorlik va bastakorlik ijodiyotining yuksalishi, ta'limning yangi innovatsion va axborot texnologiyalari bilan ta'minlanishi hamda yangi darsliklar va o'quv qo'llanmalarining yaratilishi bilan bog'lash mumkin.

Bolalar musiqa va san'at maktablari, kollej - litseylar, oliy o'quv yurtlardagi o'quv-tarbiyaviy ishlarni zamon talablari darajasida tashkil etish dolzarb masalalardan biri bo'lib kelmoqda.

Ayniqsa, Vatanimiz mustaqillikka erishgandan so'ng musiqa va san'at, xususan bu sohalarning ta'lim tizimini isloh qilish, uning mazmun-mohiyatini tubdan yangilash, zamonaviy texnologiya vositalari bilan ta'minlash davlatimiz siyosati darajasiga ko'tarildi.

Bugungi Kunda musiqa san'ati insonlarga va ayniqsa yoshlarga ko'tarinki rux berishi, ularni ijodkorlikka, bunyodkorlikka yo'naltirilishi bilan ahamiyatlidir.

Musiqiy ta'lim mutaxassislari, o'qituvchi murabbiylarning sohani yanada takomillashtirish, o'qitishning sifat darajasini ko'tarish, samaradorligini oshirishga da'vat etadi.

Shu bilan birga ijrochilik san'atida ham uslubiy jihatdan turli xil asarlar o'rin oldi.

O'zbek cholg'u ijrochiligi qadimgi an'analarga boy bo'lib, cholg'ularning oilalari hamda rang - barang janr va yo'nalishdagi cholg'u musiqa asarlarini o'z ichiga qamrab olgan. Cholg'ularimizdan xalq orasida mashhur bo'lib, bizgacha etib kelganlaridan biri bu - dutor sozidir.⁴

³ Z.Turopov. "Dutor bas" Toshkent.2004.

⁴ Odilov A. «O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi» Toshkent. 1995

Dutorlar oilasi

O‘zbekistonda keng tarqalgan cholg‘ulardan biri. U nafaqat o‘zbeklarning tojik, turkman va uyg‘urlarning ham sevimli cholg‘ularidan biridir. Dutorda ikkita ichak yoki ipakdan qilingan ip bo‘lib, bir yarim oktava diapazonga egadir. Dutor asosan noksimon shaklda yasaladi. Tas’viriy san’at yodgorliklari va yozma tarixiy manbalar o‘zbek xalq cholg‘ularini, jumladan dutorni qadimdan ijro etilib kelinishiga guvohlik beradi.

Abu-Nasr Muhammad Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon Jomiy va boshqa olimlar o‘z asarlarida dator haqida ancha to‘liq ma’lumotlarni berib o‘tganlar. Dutor ikki qismdan (dasta va kosa) iborat bo‘lib, bu qismlarni birlashtiruvchi qismi “bo‘g‘iz” deb ataladi. Dutor kosasi o‘yma yoki qobirg‘achalarning birlashtirilishidan yasalishi mumkin. O‘yma dator Samarqand, Xorazm va Turkmanistonda qo‘llanilib, bir bo‘lak tut yog‘ochidan o‘yib ishlanadi.

Qobirg‘ali dator ham tut yog‘ochidan ishlanib, 8-10 bo‘lak yupqa taxtacha egib birlashtiriladi. Kosa ustiga yopishtiriladigan qopqoq ham tut yog‘ochidan tayyorlanadi. Odatda, dator yasaladigan tut yog‘ochi soyada quritiladi. Dutor dastasi olma yog‘ochidan qilinadi va unga 13–14 ta ichak parda bog‘lanadi. Cholg‘uning umumiy uzunligi 1200–1300 millimetrni tashkil qiladi. Ayrim joylarda 750–800 millimetrli datorlar ham uchraydi. Ipakdan qilingan ikki tor kvarta (o‘rta parda sozi), kvinta (bosh parda sozi), unison (qo‘sh parda sozi) va oktava oraliqlariga sozlanadi. Bu sozlardan ko‘proq qo‘llaniladigani “Munojot” (kvinta) va “Tanovor” (kvarta) sozlaridir. Bu sozlar aniq bir balandlikda bo‘lmay, ijrochi va ashulachi xohishiga binoan turlicha balandlikda sozlanishi mumkin.

Dutor – tojik tilida ikki tor ma’nosini beradigan, eng sevimli va ommalashgan o‘zbek musiqiy cholg‘ularidan biridir.

Dutor kuylari asosan birinchi torda ijro etilsada, ikkinchi tor o‘sha kuyga qo‘shilib, doimiy sado berib turishi ushbu cholg‘uni boshqa cholg‘ulardan ajratib turadi.

Shuning uchun ham dator kuylarini notalashtirilganda har ikkala tordagi notalar ko‘rsatilishi shart. Bu o‘ziga xos murakkabliklar tug‘diradi.

Dutorning sadosi juda mayin bo‘lib, tovush tembri baland bo‘lmasada quloqqa juda yoqimli va yaxshi eshitiladi.

Ba'zi cholg'ular doyra jo'rligisiz ijro etilishi qiyin bo'lgani holda, dutorning o'zida usulni chalib borish imkoniyati, uni yakka holda ham yaxshi qabul qilishga yordam beradi. "Rohat", "To'rg'ay", "Dutor bayoti" kabi dutorda yakka ijro etish uchun mo'ljallangan qator kuylar mavjud.

Dutor sadosi aniq va yaxshi eshutilishi uchun tanbur yoki g'ijjak bilan birgalikda, shuningdek kichik cholg'u jamoalarda foydalangan ma'qul. Dutor transpozitsiya qilinadigan cholg'ular guruhiga mansub bo'lib, ijroda yozilganiga nisbatan bir oktava past eshitaladi. Birinchi tori birinchi oktavaning "re" tovushiga, ikkinchi tori kichik oktavaning "lya" tovushiga sof kvarta oraliq'ida sozlanadi.

Dutor cholg'usi ham takomillashtirilib dutorlar oilasi ya'ni dutor-prima, dutor-alt, dutor-tenor, dutor-bas va dutor-kontrabaslar vujudga keldi.

Xulosa o'rnida O'zbekiston xalq musiqasining rivojlanishi va uning zamonaviy ta'lim tizimiga qo'shgan hissasini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Milliy cholg'ular, ular bilan bog'liq tarixiy va madaniy jihatlar, bugungi musiqa ta'limi va ijrochilik jarayonida o'zining beqiyos rolini o'ynaydi. Musiqa ta'limi sohasida amalga oshirilgan islohotlar, ayniqsa, milliy cholg'ularni yosh avlodga o'rgatish va ular orqali milliy musiqiy merosni saqlash borasidagi tadbirlar, ta'lim metodlari va texnologiyalarining rivojlanishi bu yo'lda muhim yutuqlarga erishilganini ko'rsatadi. Xalq cholg'ularining tarixi, ularning sozlanishi, ijro uslublari va pedagogik yondashuvlar hozirgi musiqa ta'limida o'quvchilarga o'rgatishda samarali vositalar sifatida xizmat qiladi. Maqola O'zbekistonning musiqa merosini saqlash va uni kelajak avlodlarga o'rgatishda interaktiv texnologiyalarni qo'llashning zarurligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akbarov I. A. «Musiqa lug'ati». Toshkent. 1997.
2. Qosimov R. Q. «An'anaviy rubob ijrochiligi». Toshkent. 1999.
3. Qosimov R. Q. «Rubob taronalari». Toshkent. 1993.
4. Nazarov A. K. «Bas dutor darsligi». Toshkent. 1983.
5. Nazarov A. K., Odilov A. «O'zbek xalq cholg'ulari uchun asarlar to'plami» (O'zbekiston kompozitorlari ijodidan). Toshkent. 1997.
6. Odilov A. «O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi» Toshkent. 1995.
7. Shokirkhanov, B. B., & Mahkamjanov, S. Q. O. (2021). The importance of the science of harmony in music practice. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(10), 735-739.
8. Ibrohimov, A., & Maxkamjanov, S. (2023, February). OPERA SAN'ATINING VOKAL JANIRI. In *Международная конференция академических наук* (Vol. 2, No. 2, pp. 175-177).
9. Maxkamjanov, S., & Ibrohimov, A. (2023). NAY CHOLG'USI IJROCHILIK SAN'ATI TARIXI VA RIVOJLANISH JARAYONI. *Инновационные исследования в науке*, 2(2), 37-40.

10. Mukhamedovich, R. D. (2022). CULTURE AND ART IS THE EMBODIMENT OF NATIONAL VALUES. Conferencea, 97-102.
11. Gaziyeu, J. J. R. (2024). UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MUSIQA MADANIYATI O'QITUVCHILARINING MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA NOANANAVIY METODLARDAN FOYDALANISHI. Oriental Art and Culture, 5(3), 414-419.
12. Gaziyeu,J.J. (2024). NAMANGAN VILOYATI TARIXI VA MADANIYATI DAVLAT MUZEYI. Inter education & global study, (5 (1)), 456-465.
13. Joraxanovich, G.J. (2023). PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MUSICAL EDUCATION. Open Access Repository, 9(11), 8-10.